

Mellan vision och verklighet lever kreativiteten

Jan Bärmark, professor i vetenskapsteori

En gammal god vän frågade mig för många år sedan hur jag ville dö. Frågan gjorde mig lite osäker och jag visste inte vad jag skulle svara. Själv sa han, att han ville dö levande. Han ville dö medan han fortfarande var kreativ, när han fortfarande kände sig verklig. Det är kring detta att vara verklig och kreativ vi skall tala. De två hänger samman. Kreativiteten föds ur den källa som gör att vi känner oss levande. Kreativ betyder inte att vi måste vara skapande konstnärer, forskare eller kockar. Kreativitet är ingenting vi mäter i antalet produkter. Vi talar om ett kreativt sätt att vara i världen, ett sätt att vara i världen som kommer leken nära. Motsatsen till kreativiteten är ett vara i världen som gör allt definitivt, ofrånkomligt, endimensionellt. Allt är vad det är och ingenting annat. Kreativiteten är en lek med möjligheter. Ta ett cykelstyre och en damsadel och gör som Picasso. Sätt samman dem till ett tjurhuvud. Cykelstyret och damsadeln är verklighetens bidrag. Tjurhuvudet är visionen. Kreativiteten är att som här förena två till synes oförenliga föremål till något nytt. Verklighet + vision = kreativitet.

Förmågan att leka med betydelser, att tolka och omtolka, finner vi i konst, vetenskap och humor. Ett enkelt exempel på omtolkningen i humorn är vitsens lekfulla jonglerande med ord. Göteborgsvitsaren Aronson erbjuder många exempel. Under en fest med dans hos den förmögne Dickson råkar en takkrona ramla i golvet med en skräll. Aronson bryter den tryckta stämningen med repliken ”En krona mer eller mindre spelar ingen roll för Dickson”. Eller ett mer dramatiskt exempel som när den då kände humoristen och motståndsmannen under den tyska ockupationen av Norge kommer in på scenen och gör hitlerhälsning. Efter en kort gastkramande tystnad säger han ”So hoch springt mein Hund” (Så här högt hoppar min hund). Den laddade symbolik som omgett hitlerhälsningen

är bruten och får ett löjets skimmer. Omtolkning innebär möjligheten att skifta perspektiv. Det är en lek med perspektiv. Tillskrivningar av typen *Du som är så snäll skall väl inte...* eller *Du som är så lat...* stigmatiserar oss. Låt oss tänka oss en situation där en person underförstår att du är lat och säger: *Är detta allt du gjort idag?* Ja, svarar vi. *Allt* detta har jag gjort idag. Med en elegant omtolkning och perspektivskifte är stigmatiseringen bruten.

Titeln på mitt föredrag, *Mellan visionen och verkligheten lever kreativiteten*, kräver kanske en förklaring. Vissa människor lever i en verklighet bestående av ofrånkomliga sakförhållanden. De ser bara det som är. Visionen saknas. Själva kallar de sig gärna realister. De står med bägge fötterna på jorden. Ända upp till halsen. De är fakticitetens fångar. Allt är vad det är och ingenting annat. I fakticitetens värld låser vi med språkets hjälp fast verkligheten i ofrånkomlighetens definitiva kedjor. Vi är förhäxade av språket. Det ”sunda förnuftet” är fakticitetens hårdvaluta i vardagslivet liksom i konst och vetenskap. I konsten skall man tydligt och klart se vad allt föreställer. Hötorgstavlan föredras framför det som ter sig som förkonstlat. Det sunda förnuftet är bedrägligt. Vad som var sunt förnuft igår är bara okunnighet idag. Sunda förnuftet före Copernicus visste att jorden inte kunde röra sig. Bara barn och idioter kunde tro något annat. Visionen är förmågan att se det oföddas alla möjligheter. Att låta sig överaskas. Den kreativa människan är en visionär. Mellan verklighet och vision, mellan det subjektiva och det objektiva lever kreativiteten. Vi är samtidigt mottagliga för den inre och den yttre verkligheten. Det är i detta mellanrum barnets leksak får liv, men det är också här kulturen, religionen och vetenskapen föds och det är hit vi får söka oss för att bli verkliga.

Kreativitet är att låta det omedvetna tala och lyssna till det. Om vi skulle försöka beskriva det medvetandetillstånd vi talar om kommer psykoanalytikern W. R. Bions (1897–1979) uttryck *reverie* (drömskhet) till pass. I Salvador Dalis konst möter vi ofta bilder där denna drömskhet kommer till uttryck. Ett exempel är denna målning där vi efter en stund kan se bysten av Voltaire. Det är ett medvetande mellan dröm och vakenhet, mellan vision och verklighet. Vi vågar släppa fram impulser, bilder, till synes meningslösa tankar. Ett visst mod krävs. Rädslan är kreativitetens fiende. Leken stelnar och vi söker oss till skyttegravarna. Ett kreativt sinne kan liknas vid rinnande vatten. Rädslan fryser vattnet till is. Motsatsen till

Ta ett cykelstyre och en damsadel och gör som Picasso. Cykelstyret och damsadeln är verklighetens bidrag. Tjurhuvudet är visionen.

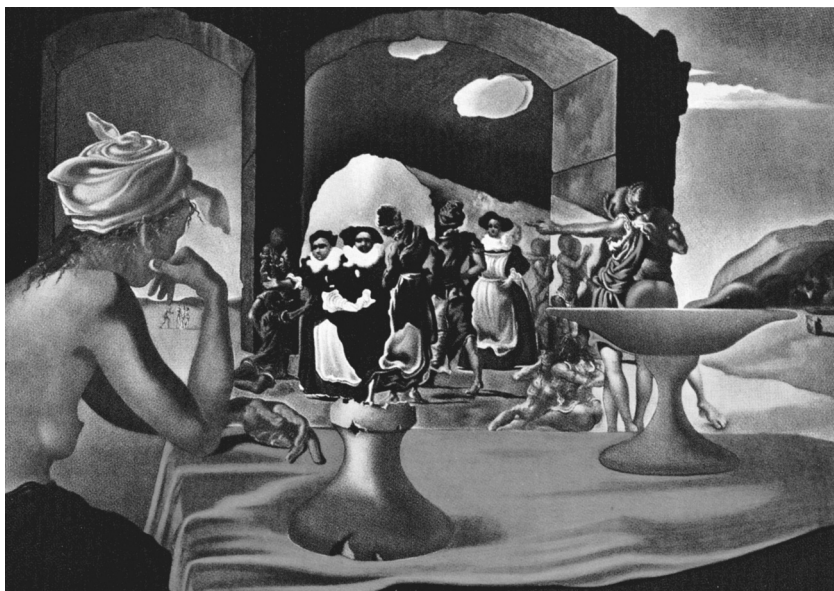
kreativitet är eftergivnenhet. Det är som det är, resonerar den eftergivne. Den yttre verkligheten är oss övermäktig. Det viktiga är inte hur man har det utan hur man tar det, inser den kreativa människan. Visionen är insikten att motgångar kan omvandlas till hjälpmedel. De hjälper oss att odla generositet, tålamod, uthållighet, sinnesnärvaro och visdom. Det viktiga är som sagt *hur* vi tar det. Modlöshet karakteriserar den eftergivne. Humorn är kreativitetens krydda.

Det finns tillfällen när vi alla är visionära konstnärer förmögna att skapa kreativa och meningsfulla bilder. Det är i sömnen. Drömmarna är våra konstverk. Vi är alla förmögna att skapa bilder. Det finns terapier där man i vaket tillstånd låter bilder födas i vårt inre. Terapins upphovsman, Hanscarl Leuner, serverar en motivkrets kring vilken patienten erbjuds drömma. Tänk dig att du befinner dig på en äng. Eller följer ett vattendrag, klättrar uppför ett berg eller går in i en skog. Motivkretsen är given.

Visionen föds spontant. Motivkretsen är bara ramen för mitt drömmande. Jag kan tämligen lätt föreställa mig vara på en äng, Jag känner gräset, hör fåglarna och jag vet att jag är åtta år gammal. Har kortbyxor och bar överkropp. Eller: jag klättrar upp för ett berg. Berget är högt och jag kan se moln under mig. Starka och subjektivt meningsfulla bilder. Bilder jag troligtvis aldrig skulle kunna skapa med tankens hjälp allena. Bilder som kan ses som symboliskt gestaltar vår inre verklighet. I bilderna smälter vision och verklighet samman.

Vårt västerländska perspektiv är framför allt inspirerat av en engelsk barnläkare och psykoanalytiker, Donald Winnicott (1896–1971) och hans klassiska bok *Playing and reality* (1971). Winnicott ser flera likheter mellan det kreativa skapandet och leken. Vi känner alla till det lilla barnets behov av snuttefiltar, nallebjörnar, föremål barnet laddar med energi och som ger barnet trygghet. De är substitut för moderns trygghet. Winnicott kallar dessa laddade objekt för *övergångsobjekt*. I övergångsobjektet möts visionen och verkligheten. Det är en produkt av ett skapande subjekt och ett stycke verklighet. En snuttefilt är inte bara ett stycke tyg och nallen kan precis som i *Nalle Puh* bli till en högst levande och egensinnig person. I övergångsobjekten möts barnets subjektiva fantasi, visionen, och den verklighet vi alla kan erfara. Barnet tilldelar nallen en rad egenskaper, ser en mängd möjligheter på samma sätt som vårt exempel med Picasso. Övergångsobjekten finns i ett område mellan vision och verklighet och det är i detta mellanområde leken, kreativitet och därmed också konsten, vetenskapen och religionen har sitt ursprung. Winnicott var psykoanalytiker. Hans mål var att hjälpa människor bli levande, verkliga och därmed också kreativa. Buddhismen kan sägas ha samma målsättning. Att erbjuda metoder som leder till välbefinnande.

Låt oss nu se på förhållandet mellan vision och verklighet från ett buddhistiskt perspektiv. Buddhismen är en medelväg mellan två extrema och felaktiga sätt att se på verkligheten, *eternalismens* och *nihilismens*. Spontant upplever vi verkligheten som någonting som finns ”där ute” oberoende av oss. Vision och verklighet är två motsatta ting. Där ute finns den objektiva verkligheten som erfars av mig, av mitt jag. Eternalismen är vad jag ovan kallat tron på fakticitet. Att tro att verkligheten existerar på ett specifikt sätt beroende på någon slags inneboende essens. Saker och ting existerar i

I Salvador Dalis konst möter vi ofta bilder där drömskhet kommer till uttryck som i denna målning, där vi efter en stund kan se bysten av Voltaire.

kraft av sig själva på samma sätt som mitt jag som erfar verkligheten existerar på ett absolut sätt. Nihilismen förnekar all slags existens. Först efter en ingående analys där vi analyserar *på vilket sätt* det erfarande jaget och den erfarna verkligheten existerar inser vi att både eternalismen och nihilismen är ohållbara. Allt vi ser och upplever liksom det jag som erfar existerar visserligen, men deras essens är *tomhet*, öppenhet. Metoden i buddhismen är att lugna sinnet genom stillhetsmeditation. Med skärpt vaksamhet iakttar jag allt som dyker upp i medvetandet. Freuds bild av en person som åker tåg och ser ut genom fönstret är träffande. Vi ser på medvetandets ström, men utan att ingripa. Här skapas den öppenhet Winnicot kallat ett skapande mellanrum. Insikten att allt som dyker upp har tomhetens karaktär gör att vi varken förtränger eller uppslukas av känslor och tankar. De visar sig som moln som passerar på en öppen klar himmel.

O långt långt bort
Där simmar i ljusa himlen
Över en trädtopp ett moln
I lycklig omedvetenhet!
O djupt ner i mig
Där speglas från svarta pärlögats yta
I lycklig halvmedvetenhet
En bild av ett moln!
Det är inte detta som är
Det är någonting annat
Det finns i detta som är
Men är inte detta som är
Det är någonting annat
O långt bort
I det som är bortom
Finns någonting nära!
O djupt ner i mig
I det som är nära
finns något bortom
någonting bortomnära
i det som är hitomfjärran
någonting varken eller
i det som är antingen eller:
varken moln eller bild
varken bild eller bild
varken moln eller moln
varken varken eller eller
men någonting annat!
Det enda som finns
Är någonting annat!
Det enda som finns
I detta som finns
är någonting annat!
Det enda som finns
I detta som finns
är det som i detta
är någonting annat!
(O själens vaggsång
sången om någonting annat!)

Raderna är hämtade från Gunnar Ekelöfs ”Absentia Animi” i *Non Serviam*.

Det tibetanska uttrycket för *tomhet, stong panyid*, ingen-ting-het, säger att verkligheten inte är en samling ting utan befinner sig i ständig omvandling. På grund av sammanberoende orsaker uppstår, existerar och upphör allt. Tack vare tomheten, säger den buddhistiske filosofen Nagarjuna, är allt möjligt. Tack vare *tomheten*, fenomenens föränderlighet och frihet från inneboende essens, är kreativiteten möjlig. Utan tomhet vore inget möjligt. Allt skulle vara fixerat och solitt. Det som nu finns finns inte därför att det är ofrånkomligt. Det kunde vara annorlunda. Både det jag som erfar och det som erfars är resultat av samverkande orsaker och förändras när de förändras. Sinnets natur beskrivs i buddhismen med uttrycken öppenhet och klarhet. *Tomhet* står för ett sinne som är fritt från fixa, förutfattade meningar och som därför är öppet för allt som sker. Det klamrar sig inte fast vid minnen och hänger sig inte åt drömmar om framtiden. Det är med Bions uttryck ett sinne som ”försakat minne och begär”. Ett sinne som behärskas av illvilja, girighet, eller okunnighet skapar en verklighet där dessa psykiska gifter formar allt vi erfar. Därför är det nödvändigt att omvandla girigheten till generositet, hatet till tålmod och okunnigheten till urskiljande visdom. Det är tack vare att dessa negativa affekter saknar inneboende essens som de kan omvandlas.

Vidhäftandet vid ett inneboende och oberoende existerande jag skapar föreställningen om en lika oberoende existerande yttre verklighet. Ett rigitt jag skapar en rigid verklighet som jaget kan åtrå, känna avsky för, vara rädd att förlora och som till varje pris måste förses med etiketter. Jaget söker en säker grund och tron på fakticitet är en sådan grund. Här finns ett inneboende jag och en ting-lik verklighet som jaget kan förhålla sig till. Förverkligandet av tomhet är en kur mot detta förtingligande av verkligheten. Allt vi erfar är föreningen av vision och verklighet. De är inte två. Allt vi erfar har tomhetens sigill. Vägen till denna insikt består i en stegvis väg på vilken vi lär oss att iaktta men utan att namnge, förklara eller värdera. Målet för denna väg är ett öppet, klart sinne i vilket vision och verklighet möts i en lekfull dans.

